

TÜRK HAMAM KÜLTÜRÜNÜN ÇİNİ SANATINDA UYGULAMA ÖRNEKLERİ

Turkish Bath Culture And Turkish Ceramic Art Example

Doç. Ezgi GÖKÇE

Uşak Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, Uşak/TÜRKİYE
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3900-1804>

Gül TEPE

Uşak Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı, Uşak/Türkiye

ÖZET

İnsanlık tarihi, bir sosyal evrim ve gelişimin tarihidir. Yüzyıllar öncesinden bu yana insanlar, bir yandan temel gereksinimlerini karşılama ve doğa şartları ile mücadele içindeyken; bir yandan da yaratıcı güdülerini hayata geçirme, hayal dünyasının imgelerini dışa vurma eğilimi içerisinde olmuştur. Sanat üretiminde; yaşam biçimleri, coğrafi şartlar ve inançlar etkileyici olmuştur. Bu sayede sanat ürünleri, toplumları değerlendirmek için etkin rol oynamaktadırlar. Bir toplumun sanat eserleri, o toplum hakkında birçok fikir vermektedir.

Anadolu toprakları, günümüze kadar yaşamış olan toplulukların bıraktığı sanat eserleri ile donatılmış zengin topraklardır. Çalışmamızda Türklerde kültürün önemli bir unsuru olan Türk Hamamları incelenmiş ve bu konu ile ilgili yapılan çini tasarımları, uygulamaları sunulmuştur. Tarihimizin en önemli kültürel miraslarından olan eski Türk hamamları, çini sanatının yansımaları noktasında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çini, Sanat, Hamam, Türk, Kültür, Süsleme

ABSTRACT

Human history is a history of social evolution and development. Since centuries ago, people have been struggling with natural conditions to meet their basic needs; On the other hand, he tended to realize his creative instincts and express his dreams. In art production; lifestyles, geographical conditions and beliefs have been impressive. In this way, works of art play an active role in the evaluation of societies. The works of a society give many ideas about that society.

Anatolian lands are rich lands equipped with artifacts left by communities that have lived until today. In our study, baths, which are an important cultural element in Turks, were examined and tile designs and applications related to this subject were presented. The old Turkish baths, one of the most important cultural heritages of our history, are discussed in terms of the reflections of tile art.

Key Words: Traditional Turkish Ceramic, Art, Hamam, Turkish, Culture

1. GİRİŞ

Anadolu toprakları, farklı kültürlerin beşiği olmuş, medeniyetin ilk filizlerini verdiği bir coğrafi konuma sahiptir. Anadolu coğrafyasının yoğrulduğu hamur, bugün batı dünyasının formel ve sanatsal gelişmelerine ışık tutan bir düzey ve mahiyettedir. Çok renkliliğin ve zenginliğin ortaya çıkardığı kültürel birikimimiz, tüketim kültürünün yarattığı akıl tutulmasıyla, yeni nesil ile kopuk bir noktaya doğru evrilme riski taşımaktadır.

Globalleşen dünya sistemi, çoğu toplumun kültürel mirası ile arasına bir perde çekmiştir. Tüketim kültürünün ve teknolojik aygıtların toplumlar üzerinde yarattığı sosyal çözülme, dejenere olmuş yeni genç kuşakların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Topraklarımızdaki müzeler ve ziyarete açık olan kültür-sanat eserleri ziyaret edildiğinde, misafirlerin çoğunun Avrupalı turistler olduğu görülmektedir. Yüzyıllar boyunca medeniyeti ve sanata dair özgün estetiğiyle Batı dünyasına ilham kaynağı olmuş bu toprakların kendi insanı tarafından gereken önemi ve kıymeti görmemesi üzücü bir durumdur.

Kültürel mirasımızın gelecek nesillere; doğru bir şekilde aktarılmasının yolu, kendi öz değerlerimizi yeniden yorumlamak, gün yüzüne çıkarmak ve ona yeni değerler katabilecek çalışmalar yürütmektir. Bu

çalışma; değindiğimiz bakış açısından yola çıkılarak hazırlanmıştır. Çini sanatında üretilen eserlerde genelde çıkış noktası doğa olmuştur. Günümüzde farklı konular diğer sanat dallarında olduğu gibi çini sanatında da etkili olmaktadır. Bu araştırmada üretilen uygulamalarda klasik-geleneksel motifler ve kompozisyonlar ile yeni yorumlamalar oluşturulmuştur. Bu çalışmada; kültürel mirasımız olan çini ve tarihsel bağlamda bir parçamız olan Türk hamam kültürü, ortak bir kavram olan Türk hamamında kullanılan hamam eşyaları üzerinden yeniden yorumlanmıştır. Yeni uygulamalarda hamam ve hamamda kullanılan eşyaların etkisi görülmektedir.

2. ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Topraklarımızda Uzakdoğu'nun etkisiyle gelişen çini sanatı, ihtiyaç duyduğu mayayı bu topraklarda bulmuştur. Çini sanatının en nadide örnekleri, Anadolu coğrafyasında Türk – İslam kültürünün lezzeti ile yeniden vücut bulmuştur. Özellikle 16. yüzyılda İznik ve Kütahya çinileri, Türk çini sanatının zirveye ulaştığı dönemdir. Bu sanatın kendine has estetiği ve karakteristiği bulunmaktadır.

İnsanoğlu, hayatını idame ettirildiği coğrafya, inanç biçimleri, mensubu olduğu topluluğun sosyo-psikolojik gerçekliklerine paralel olarak; temizlenmek maksadıyla gidilen akarsulara kutsal bir anlam yüklemiştir. Temizlenme, salt suyun bedene teması ve vücudun kirlerden arınması olarak değil; aynı zamanda ruhsal ve bilişsel bir arınmanın da yöntemi olarak kabul edilmekteydi. Zira çoğu inanç biçiminde yıkanmanın ibadet veya inanç ritüellerindeki önemine rastlamak mümkündür.

Antik dönemlerden beri insanlar, bedeni ve ruhu temizlemek ve hastalıklara karşı korunmak amacıyla doğanın saflığından faydalanmış, evrenin oluşumunu sağlayan suyu, havayı, toprağı ve ateşi en doğru şekilde kullanabilmenin yöntemleri üzerine kafa yormuşlardır. Beden ve ruhun arındırılması amacıyla; kutsal su ve çamurlarla yıkanmayı deneyimlemiş, farklı coğrafi noktalarda birbirine benzemeyen, kendilerine özgü yöntemlerle arınmış ve kültür kalıpları oluşturmuşlardır (Bozok, 2005:64).

Su ve yıkanma kavramlarının bir nevi kült bir imgeye dönüşmüş olması, bir sosyolojik olgu olarak ele alınması gereken bir durumdur. Zamanla hem iklimsel koşullar hem de mahremiyet düşünceleri, yerleşik hayatla birlikte bedensel ve ruhsal arınma için bir mekâna yani hamamlara olan ihtiyacı ortaya çıkarırken; aynı zamanda her topluluğun kendine özgü estetik ve sanat düşüncelerini bu mekânlara aksettirmelerinin yolunu açmıştır.

Suyun ısıtılması ile insanların yıkanması için yapılan mekânların genel ismine “hamam” denmektedir. Kelimenin kökeni Arapçadır ve hamm (hamam) şeklinde kullanılmaktadır. Kelimenin sözlükte belirtilen anlamı; “ısıtan yer” olarak ifade edilmektedir (Tepe,2019:3).

Sosyal bir canlı olarak insan, bir yandan dünya koşulları tarafından form değiştirerek hem bedensel hem de bilişsel bir değişime tabii olarak dönüşürken; aynı zamanda evreni de dönüştürmüştür. İnşa edilen yapılar, bulunan icatlar, üretilen sanat eserleri ve bu eserlere yüklenen imgesel anlamlar hayatı daha kompleks; ama bir o kadar da renkli ve yaşanabilir kılmıştır. Bu bağlamda; konumuz özelinde, kültür mirası olarak ileriki nesillere aktarılmış olan en küçük bir mekân ve sanatsal imgenin bile, bir dünya görüşünün bilgeliğini ve haritasından izler taşıdığı farkında olmak gerekmektedir; zira en basit bir yapı tasarımı bile tesadüfi değil, aksine bilinçli bir düşüncenin ürünüdür.

Bir mekân olarak hamamların ortaya çıkış serüvenini incelemek, bu olgunun kültürel, sosyal ve hatta politik dinamiklerini gözleme şansı yaratacaktır. Bu bilgiler ışığında, Türk hamam kültürünün oluşum ve dönüşümünü daha sağlıklı değerlendirmemiz ve yorumlamamız mümkün görünmektedir. emavi dinler ve diğer inanma biçimlerinin, su ile aralarındaki ilişki, bugün bile mecburi bir inançsal yaptırım olarak var olmaya devam etmektedir. İslam'ın geliştiği ve büyüdüğü topraklarımızda, Roma ve Bizans uygarlıklarının bir kimlik kazandırdığı hamam, Müslümanlığın yaşantısına temizlenme bağlamında yol gösteren bir kültür olarak kalmıştır. Müslümanlığın temizlik ritüeline yüklediği kutsallık, Osmanlılarda ileri bir seviyeye yükselmiş, hamam kültürü temizlenme ritüelinin somut bir mimari yapısı olarak konumlanmıştır. Kent hayatında fazlasıyla önemsenen Türk hamamı, temel görevinin dışında, aynı zamanda bazen kız beğenmek için gidilen, bazen de ortak meslekteki grupların belli dönemlerde toplandıkları, sanata ve edebiyata dair sohbetlerin yapıldığı ve eğlenildiği yerlere de ev sahipliği yapmıştır. Bu noktadan değerlendirilecek olursa; bir mekân olarak Türk hamamları, sosyolojik yeni davranış kalıplarına ve ayrıca arınmanın kültürel bir eyleme dönüşmesine vesile olmuştur (Kamuran, 2017:1534).

Türk Hamamları'nın tarihi gelişiminde, Roma ve Yunan dönemleri ve Bizans mimarisinin hamam kültürümüzde ne kadar etkili izler bıraktığına şahit olunmaktadır. Fakat Türk hamamlarının salt temizlenmek için değil; sosyal yaşamın vazgeçilmez bir olgusuna dönüşmesi Osmanlı dönemiyle sağlanmıştır. O esnada İran ve Hazar Denizi kenarlarındaki Müslümanların inşa ettiği hamamlarla karşılaşan Selçuklular, hamamların tasarım, gelenek ve estetiğine yeni bir yön vermişlerdir. Bizanslılar, Araplar, Ermeniler ve Türklerde hamamların sürekli gelişim göstererek kullanılması, bu kültürü ayakta tutmuştur. Batı'daki Hıristiyan uygarlıklarında ise, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması neticesinde; kilisenin yıkanmaya gereken önemi vermemesi hamam kültürü sona ermiş ve bir daha eskisi gibi ayakta duramamıştır. Selçuklu Anadolu'sunda ise var olmayı sürdüren hamam kültürü, İslam ibadetlerinde önemli bir ritüel olarak anlam bulmuş ve konumunu pekiştirmiştir (Tepe,2019:11).

Toplumlarda arınma ihtiyacı doğrultusunda hamamlarda birçok çeşitli eşyaya ihtiyaç duyulmuştur. Bunlar arasında Müslüman Türklerde hamama giden kişilerin kendilerine ait olan eşyaları ve hamamcıdan temin ettikleri eşyalar olarak iki kısma ayrılırken kadınların kullandıkları ve erkeklerin kullandıkları hamam eşyaları da farklılık gösterir. Genel olarak bilinen belli başlı hamam eşyaları hamam tasları, şifa tasları, hamam tekstil ürünleri (peştamal, kese, lif vb.) takunyalar, tarak, sabun, ayna, kildan ve ponzalardır. Bronz, gümüş, bakır hamam taslarında kullanılan metaller arasındaydı. Çoğunlukla; pirinç, bakır veya gümüş kullanılarak tasarlanan hamam tasları (Resim 1), "kakma" adı verilen teknik ile çiçek desenleri, imgeler veya motiflerle bezenerek işlenmiştir (Uluumay, 2009:23-24). Hamam taslarının merkezinde genellikle bir göbek bulunmaktadır ve tas, göbek kısmında meydana gelen havadan ötürü kurna içinde batmamaktadır. Öte yandan tasların kenarındaki yivler ve bu göbek sayesinde kolaylıkla kavranabilmektedir. Hamam taslarının düz örneklerinin de bulunmaktadır. Göbekli olan hamam taslarında bezemeler göbek etrafında daha yoğun iken düz olanlarda taban kısmında yoğunlaşmaktadır. Anadolu'nun farklı yörelerinde değişiklik göstermekle birlikte hamam taslarında süsleme olarak kabartma resim, kazıma ve kakma tekniğiyle yapılmış geometrik, bitki ve manzara desenleri bulunmaktadır. Göbekli tasların en erken örneği, M.Ö. 8 ve 7. yüzyılda Frig Dönemi'nde görülmektedir (Gökbel, 2019:61).

Resim 1. Gümüş Hamam Tası (2009:138)

Nalın (Resim 2), ağaç ham maddesinden yapılmış, ıslak zemin üstünde kaymadan yürünebilmesi için tasarlanmış bir nevi terlik olarak tanımlanmaktadır (Meral Akan ve Diğerleri, Yıl:999-1013).

Küçük bir estetik ayrıntı gibi görünen yüksek ve düşük ökçeli nalın farklılığının bile; kendi içinde bir mantığının söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Hamam eşyalarının neredeyse tamamında buna benzer bilinçli tasarım detayları bulunmaktadır (Uluumay, 2009:23-24).

Resim 2. Nalın (2009:138)

Hamam kültürü ve hamamda kullanılan objelerin seramik sanatında yorumlanması, Fridevs Müjde Gökbel'in "Hamam kültürü ve seramik yansımaları" adlı makalesinde yer almaktadır. Kültürel miras niteliğinde olan hamamların, ilham olduğu seramik sanatçılarından biri Türk Seramik Sanatçısı Mehmet Tüzüm Kızılcın'dır ve Türk kültür unsurları içinde çok önemli bir yere sahip olduğunu düşündüğü hamam kültürü ile ilgili eserler ortaya koymuştur (Resim 3-4).

Resim 3. Mehmet Tüzüm Kızılcın Hamam Serisi 2012- Hamam Tası (Gökbel, 2019:63)

Resim 4. Mehmet Tüzüm Kızılcın Hamam Serisi 2012- Hamam Tası (Gökbel, 2019:62)

Hamam kültürü ile ilgili seramik eser (Resim 5-6) üreten bir diğer Türk Sanatçı, Hadiye Güvenateş'tir. Sanatçı, çocukluk yıllarında evlerde banyo olmadığını, hamam kültürünün kendisi, ailesi ve çevresi için büyük önem taşıdığını belirtmektedir. Hamamlarda sadece yıkanılmadığını aynı zamanda yemek yenilerek uzun saatler sohbet edildiğinin altını çizmektedir.

Resim 5. Hadiye Güvenateş Hamam Serisi Düzenleme 2012 (Gökbel, 2019:65)

Resim 6. Hadiye Güvenateş Hamam Serisi Düzenleme 2012 (Gökbel, 2019:66)

3. ÖZGÜN TASARIM VE UYGULAMALAR

3.1.Uygulama-1: Takunyalar

Plaka ve elde şekillendirme yöntemiyle çini çamurundan yapılan takunyalarda, geçmiş dönemlerde hamamlarda kullanılmış olan metal ve ahşap takunyalardan esinlenilerek yeni bir yorumlama getirilmiştir. İlk takunya örneği Osmanlı dönemindeki, o ihtişamlı hayatın ve çinilerin en gösterişli olduğu zamanlardaki gibi yüksek ökçeli tasarlanmıştır. Ayak kısımlarında Selçuklu dönemi çinilerinde sıkça karşımıza çıkan altıgen motifi kullanılmıştır. Mimaride altıgen sıkça kullanılan bir geometrik formdur. Çıkış fikri araların petek sistemi olan doğanın geometrisidir. Peteklerin altıgen olmasının nedeni en fazla bal depolama yöntemlerinden kaynaklıdır. Buradan çıkışla çinide Anadolu Selçuklu döneminde atılan o güçlü temellere takunyanın ayakları diyebiliriz. Sanatı ayakta tutan en önemli olgulardan biride tarihtir. Takunyalardan ayaklarını tutan bir bakıma tabanla ayakları birleştiren köprü ise merdiven şekli verilmiştir. Son olarak kayış kısmında çininin her döneminde sıkça karşımıza çıkan rumiler eklenerek tasarım tamamlanmıştır. İkinci takunya örneğinde ise takunyanın boyu kısaltılıp, kayış kısmı eklenmemiştir. Takunyanın kullanım alanı dışına çıkıp görsel bir sanat eserine dönüşümü ve tarihte yer edinişine vurgu yapılmıştır. İlk takunya örneğindeki rumi motifine yer verilerek bu kez mavi-beyazdan ziyade renkli bir kompozisyon oluşturulmuştur. Son takunya örneğimizde ise tüketim çağı olarak geçen yirmibirinci yüzyılda en çok karşımıza çıkan parmak arası terliklerin, takunya uyarlaması yapılmıştır. Parmak kısmına yerleştirilen spiral ve altındaki penç motifi tarihin evrilerek tekrarını anlatmaktadır. Çinide çok önemli bir üslup olan Babanakaş motiflerinden lotusla tasarım tamamlanmıştır. Bu üç takunya hayattaki her şey gibi giriş, gelişme ve sonuç kısmının çinide yaşanmış halini gözler önüne serilmesi için yapılmış örneklerdir.

Resim 7. Özgün Uygulama – Nalın Fotoğraf: (Gül Tepe)

Resim 8. Özgün Uygulama – Nalın Fotoğraf: (Gül Tepe)

Resim 9. Özgün Uygulama – Nalın Fotoğraf: (Gül Tepe)

3.2.Uygulama-2: Panolar

Sıraltı tekniğiyle yapılan 20x40 cm. ölçülerinde tasarlanan ilk panoda çinide sıkça karşılaştığımız hayat ağacı motifi kullanılmıştır. Çinide hayat ağacının dallarında bulunan pençer, konumuz gereği hamam tasları olduğu düşünülerek bir tasarım yapılmıştır. Dallarda yapraklar yerine su damlaları motifleştirilerek kullanılmıştır. Kubbe kısmı ve fil gözleri de tasarıma eklenerek bütünlük oluşturması sağlanmıştır. Tasarımda çinide ağırlıklı olarak kullanılan kırmızı, mavi, kobalt, turkuaz, yeşil ve kahverengi kullanılmıştır. İkinci çalışma ise 40x60 cm. ölçülerinde tasarlanmış olup hamamların havuz kısmında mermer olarak kullanılan aslan figürü kullanılmıştır. Zemin havuz olarak düşünülüp yedi adet hamam taşı içlerine çini desenleri çizilerek gelişigüzel şekilde yerleştirilmiştir. Üst kısımda ise hamamın kubbe kısmı tasarıma aktarılıp, filgözleri çini de sıkça kullanılan çini temani motifine damla formu verilerek tasarım tamamlanmıştır.

Resim 10. Özgün Uygulama Fotoğraf: (Gül Tepe)

Resim 11. Özgün Uygulama Fotoğraf: (Gül Tepe)

3.3.Uygulama-3: Hamam Tasları-Tabaklar

Sıraltı tekniğiyle yapılan bu üç tabak 30 cm'dir. Hamam taşı formunun göbek kısmı, tabağın merkezine alınarak tasarım yapılmıştır. Hamamın ana öğelerinden biri olan 'su' tabak tasarımlarında ana tema olmuştur. Çini sanatında da sıkça kullanılan balık, balık pulu ve damla motifi tasarlanarak tabaklara aktarılmıştır.

Resim 12. Özgün Uygulama Fotoğraf: Gül TEPE

Resim 13. Özgün Uygulama Fotoğraf: Gül TEPE

Resim 14. Özgün Uygulama Fotoğraf: Gül TEPE

3.4.Uygulama-4: Çini Karolu Ponza Taşları

Hamam kullanım eşyaları arasında bulunan ponza taşı bir diğer ismiyle topuk taşı görsel açıdan daha zenginleştirmek amacıyla çini karolar tasarlanmıştır. Ponzalar çini sanatında sıkça kullanılan motiflerden tasarlanmıştır. Sıraltı tekniğiyle yapılan karolar daha sonra ponzalarla yapıştırılarak son halleri verilmiştir.

Resim 15. Özgün Uygulama Fotoğraf: Gül TEPE

Resim 16. Özgün Uygulama Fotoğraf: Gül TEPE

4. SONUÇ

“Türk Hamam Kültürü, Hamamlarda Kullanılan Eşyalar ve Çini Sanatına Uyarlanması” isimli tezden çıkışlı hazırlanan bu bildiriye, Türklerde hamam kültürü ve hamamlarda kullanılan eşyalar incelenmiştir.

Çalışmaya konu olan Türk hamam eşyaları, günümüzde birer kullanım malzemesi olmaktan çıkmış, kültürel ve sanatsal bir form kazanmıştır. Geleneksel sanat ürünlerinin zamanla değerini kaybetmesine neden olan en büyük etken, günümüzde eskiden kullanıldıkları gibi kullanım alanı bulamamalarıdır. Ahşap ve metal takunya yerine plastik terlik kullanılması, metal hamam taşı yerine yine plastik taşların kullanılması da teknoloji ve seri üretim kültürünün yarattığı bir sonuçtur. El emeğinin yerini makinalara bırakması, hem sanatsal hem de kültürel bir yozlaşmaya sebep olmuştur. Bunun yanı sıra; hamam tekstilinde kullanılan peştamalların da zamanla kullanım amacının dışında, sahillerde bir tatil malzemesi olarak kullanılması, kültürel kullanım ürünlerinin zamanla işlev değiştirdiğine örnek olarak verilebilir. Türk hamam kültüründe kullanılan ponza taşları ise halen hamamlarda kullanımı devam eden nadir

malzemelerdendir. Bundan dolayı, bu malzemenin önemini kaybetmemesi adına, ponza taşlarının üzerine çini plakalar yerleştirilerek daha kalıcı olması amaçlanmış ve bir kültürel figür olarak varlığını devam ettirmesi sağlanmıştır. Bu değişim ve dönüşümden hareketle; artık nadir olarak kullanılan hamam eşyaları, çini ile bezenerek hem ülke içinde hem de uluslararası düzeyde Türk kültürel mirasının sanat anlayışını, estetik kimliğini ve karakterini temsil eden bir nitelik kazanmıştır. Özellikle; hediyeleşme eşya olarak üretilen çini ile bezenmiş hamam eşyalarının turistler tarafından hayranlık ve ilgiyle karşılandığını görmek mümkündür. Bu bağlamda, iki kültürel öge olan çini sanatı ve Türk hamam eşyaları, ortak bir paydada bütünleşerek, kültürümüze ait iki önemli folklorik özelliği yansıtmaya imkânı bulmuştur. Çinilerle bezenmiş hamam eşyaları, hem Türk toplumundaki çini sanatını hem de Türk hamam kültüründeki kullanım eşyalarını aynı obje üzerinden görebilme şansı yaratmıştır.

Not: Bu makale 2019 yılında tamamlanan “Türk hamam kültürü, hamamlarda kullanılan eşyalar ve çini sanatına uyarlanması” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Bu çalışma UAGESSS OMÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik Cam Bölümü Uluslararası Sempozyum’unda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

KAYNAKÇA

- Akan, M.; Bezirci, Z.; Hidayetoğlu, M. & Nas, E. (2005). “Bursa Evlenme Adetlerinden Gelin Hamamı Kültürü Çerçevesinde Kullanılan El Sanatı Ürünler”, II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı, Bursa, 3(Ekim):999- 1013.
- Bozok, D. (2005). “Türk Hamam ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(13):62-86
- Gökbel, F. M. (2019). “Hamam Kültürü ve Seramik Yansımaları”. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 43, 57-68.
- Kamuran, S. (2017). “Halk Kültürü Bağlamında Hamam(Lar)In Toplumsal Ve Mekânsal Dönüşümleri, Diyarbakır Tarihi “Suriçi” Örneği”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 16(64): 1531 – 1546
- Uluumay, E. (2009). Eski Hamam, Eski Tas, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- Tepe, G. (2019). “Türk Hamam Kültürü, Hamamlarda Kullanılan Eşyalar Ve Çini Sanatına Uyarlanması”, Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.

